

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1914 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1915 Թ. ՀՈՒՆԻՍ)

Նիսնետա Ադամյան

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ ninettadamyant@gmail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 02.02.2023, գրախոսվել է 06.02.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023

DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-31

Ներածություն

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը¹ (այսուհետև՝ ԿՀԲԸ) ուներ 65 մասնաճյուղ՝ դպրոցներով, գրադարան-ընթերցարաններով, բարեգործական ճաշարաններով և հասարակական բնույթի այլ կառույցներով²: ԿՀԲԸ-ի նախագահը Սամսոն Հարությունյանն էր, փոխնախագահները՝ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը և բժիշկ Բուդդան Աղասարյանը: Աշխարհամարտի սկսվելուց հետո Ընկերությունն ընդլայնեց իր գործունեությունը՝ վիրավոր զինվորների համար հիվանդանոցներ հիմնելով, պատերազմում հաշմվածների ընտանիքներին նյութական օգնություն տրամադրելով, փախստական-գաղթականներին օգնություն ցուցաբերելով և այլն: Այս և այլ խնդիրների լուծման նպատակով ԿՀԲԸ-ի նախաձեռնությամբ և Կովկասի փոխարքա Ի.Ի. Վորոնցով-Դաշկովի թույլտվությամբ 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին Թիֆլիսում կայացավ Ընկերության համագումարը, որին մասնակցեցին Ընկերության մասնաճյուղերի 126 անդամ, ինչպես նաև ռուսահայ ազգային, մշակութային և բարեգործական 18 հաստատությունների ներկայացուցիչներ ու պատվավոր հյուրեր³:

Չորակոչվածների ընտանիքներին և կայսրության հայաշատ շրջաններում հաստատված փախստական-գաղթականներին բարոյական ու նյութական օգնություն ցուցաբերելու նպատակով Համագումարը որոշեց ԿՀԲԸ-ի խորհրդին կից ստեղծել Հայկական կենտրոնական կոմիտե (այսուհետև՝

¹ ԿՀԲԸ-ի գործունեության մասին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը ավելի մանրամասն տե՛ս Լեօ 1891, 706-717, Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1911, 360, Մնայուն Յուշարձան Կով. Հայոց Բարեգ. Ընկ. XXX-ամեակի 1911, Благотворительная учредения России 1912, 167-168, Ադամյան 2020, 97-112:

² Տե՛ս Տեղեկագիր 1915, 1-10:

³ Տե՛ս Տեղեկագիր 1915, 12-13, Համբաարբեր 1916, N 4, յունուարի 17, 101-103: Տեղեկագիր 1919, 21-22, Դանիելյան 2017, 76-77, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտին և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին 2018, 33-42:

ՀԿԿ)⁴, ինչպես նաև երկաթուղային ճանապարհների հարևանությամբ բացել Հայկական հիվանդանոցներ (լազարեթ)՝ վիրավորների համար (բացառությամբ Օսմանյան կայսրությանն ու Իրանին սահմանակից շրջանների), վիրավոր զինվորներին առանց ազգային խտրականության բժշկական օգնություն ցուցաբերելու համար⁵:

Սեպտեմբերի 16-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն հատուկ կոնդակով ՀԿԿ-ին վերցրեց իր բարձր հովանու ներքո⁶:

ԿՀԲԸ-ի բժշկասանիտարական գործունեությունը

Աշխարհամարտի սկզբում ԿՀԲԸ-ն իր մասնաշենքի վերին հարկում բացեց 50 մահճակալով հիվանդանոց: Հետագայում մահճակալների թիվը հասավ 100-ի⁷: Մինչև 1914 թ. դեկտեմբերի 31-ը հիվանդանոցի օգտին նվիրատվություն էր արվել 22.698 ռ. 40 կ., որից կահավորանքի և անհրաժեշտ պարագաների վրա ծախսվեց 17.881 ռ. 29 կ.: Միայն 1914 թ. նոյեմբեր-

Ընկերության տունը, Աբաս-Աբադսկայա հրապարակ, Թիֆլիս

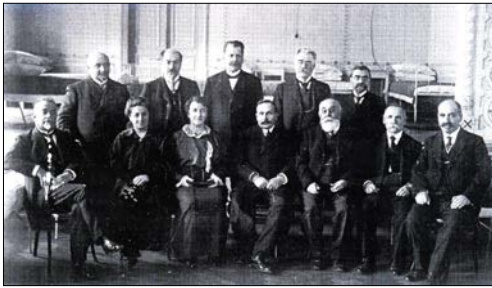
⁴ ՀԿԿ-ն բաղկացած էր լինելու 24 անդամներից, որոնցից 12-ը ընտրվելու էին Թիֆլիսում, իսկ 12-ը՝ Բաքվում: Նախագահն էր Ս. Հարությունյանը, պատվավոր նախագահը՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը: Կոմիտեն իր գործունեությունը սկսեց 1914 թ. հոկտեմբերի 5-ից: ՀԿԿ-ն հատուկ կազմակերպությունների շարքում ճանաչվեց 1915 թ. օգոստոսի 30-ի օրենքով և իր ներկայացուցիչն ուներ Ներքին գործերի նախարարության առանձին խորհրդակցությունում՝ ի դեմս Պետական դոմայի անդամ Մ. Աճեմյանի: ՀԿԿ-ն գործելու էր ԿՀԲԸ-ին կից, քանի որ փախստականների կարիքները հոգալու համար անհրաժեշտ էին զգալի ֆինանսական միջոցներ, իսկ ԿՀԲԸ-ի բազմաթիվ մասնաճյուղերը շատ կարևոր դեր ունեին օգնությունը արդյունավետ կազմակերպելու համար: Բաքվում փախստականներին օգնելու համար ընտրվեց առանձին մասնաժողով, որը գործում էր ըստ իր հայացողության (տե՛ս Տեղեկագիր գործունեության Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության կից Պատերազմից վնասուածներին օգնող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի եւ պետական միջոցներով կովկասեան ճակատի փախստականների պարենաւորման բաժանման 1917, 13, 22, Տեղեկագիր 1919, 22): Տե՛ս նաև Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թ. 57-58 և շրջ., 62 և շրջ., գ. 132, թ. 42-43, Տեղեկագիր 1915, 12-13, Հորիզոն» 1914, N 204, 17 սեպտեմբեր, Տեղեկագիր Նորին Վեհափառութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ V-ի բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի 1915, 3-4, Отчет о деятельности Армянского Центрального Комитета и Отдела по снабжению продовольствием беженцев Кавказского фронта на Казенные средства при Армянском Благотворительном Обществе на Кавказе 1917, 12-14:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, 62-շրջ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թ. 4, Համբաւաբեր 1916, N 4, յունւարի 17, 101, Отчет о деятельности... 1917, 12-13.

⁷ Պայմանավորված այն հանգամանքով, որ ընկերության շենքում 100 մահճակալ տեղավորել հնարավոր չէր, վարձակալվել էր նաև հարևանությամբ գտնվող Է(Հ)ղջությանի տունը, տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 17, Թումանյան 2003, 277-308, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտին և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին 2018, 36 (փաստաթուղթ N 15):

դեկտեմբեր ամիսներին այստեղ բժշկական օգնություն ստացան 267 հիվանդներ և վիրավոր զինվորներ⁸: 1914 թ. նոյեմբերին հիվանդանոց այցելեց Նիկոլայ II կայսրը, ապա նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն և Վրաստանի էկզարխ Պիտիրիմ եպիսկոպոսը⁹: Բացման օրվանից մինչև 1915 թ. վերջը հիվանդանոցում բժշկական օգնություն ստացավ 707 մարդ (321 վիրավոր զինվոր և 386 հիվանդ)¹⁰: Ընկերությունը հիվանդանոցներ բացեց նաև Երևանի, Պյատիգորսկի, Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղերում:

Կովկասի Հայոց բարեգործական
ընկերության խորհուրդը

Համաշխարհային պատերազմը, գաղթականների օրըստօրե աճող թիվը¹¹, սովն ու ծանր կենսապայմանները պատճառ դարձան փախստականների տեղակայման վայրերում համաճարակային հիվանդությունների՝ դիզենտերիայի, բժավոր տիֆի և խոլերայի տարածման: Մեծ թիվ էին կազմում նաև ցրտահարության դեպքերը: ՀԿԿ-ի բոլոր լիազորները, որոնց գործուղել էին Արդահան,

Արդանուջ, Օլթի, Սարիղամիշ, Զուլֆա, Մակու և այլ շրջաններ փախստականներին տրամադրվելիք անհրաժեշտ օգնության (գումարի, պարենի) չափը ճշտելու և դրա հատկացումը կազմակերպելու համար, իրենց հաշվետվություններում հատկապես շեշտում էին այն հանգամանքը, որ կանխարգելիչ միջոցներն անբավարար են, ինչը նպաստում է մահացության թվի աճին:

Հաշվի առնելով այս իրողությունը՝ ՀԿԿ-ն անմիջապես ձեռնարկեց բժշկասանիտարական օգնություն կազմակերպելու: Սննդատու կայաններ և հիվանդանոցներ բացեցին Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Կաղզվանում, Ախալքալաքում, Նախիջևանում, Ղարաքիլիսայում, Վանում, Մանազկերտում և այլուր: Այդ վայրեր գործուղվեցին տասնյակ բժիշկներ, բուժակներ և գթության քույրեր¹²:

Ի դեպ, Կովկասյան բանակի բժշկական սպասարկումն ապահովելու գործին, ԿՀԲԸ-ից, զատ ակտիվ մասնակցություն ունեցան նաև «Համառուսաստանյան քաղաքների միության կովկասյան» մասնաճյուղը, «Եղբայրա-

⁸ Տեղեկագիր 1915, 12:

⁹ Տեղեկագիր 1915, 13:

¹⁰ Տեղեկագիր 1916, 17:

¹¹ Ոստիկանության տվյալների համաձայն, միայն 1914 թ. դեկտեմբերին Պարսկաստանից Զուլֆա էր անցել 20 հազար, իսկ 1915 թ. հունվարի կեսերին 30 հազարից ավելի փախստական, տե՛ս Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг. 2020, 830.

¹² Օգնություն ցուցաբերող բժիշկների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Տեղեկագիր Նորին Վեհափառության Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ V-ի բարձր հովանատրոթեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի 1915, 6-8, Отчет о деятельности... 1917, 15-16, Բեհրուդյան 1967, 230:

կան օգնության կոմիտեն» և այլ բարեգործական կազմակերպություններ: Նրանց նպատակն էր Կովկասյան բանակի ռազմասանիտարական ծառայությանն աջակցելը և վարակիչ հիվանդությունների դեմ պայքարելը: Մոսկվայից ժամանեց «Քաղաքների միության» լիազոր Ն.Մ. Կիշկինը, որը կարգադրեց անհապաղ բժշկասանիտաու կետեր բացել Էջմիածնից մինչև Ադստաֆա¹³:

Մինչև 1915 թ. հոկտեմբերը բժշկասանիտարական գործն ամբողջությամբ անցավ «Քաղաքների միության» ենթակայության տակ¹⁴: Ուստի Թիֆլիսում գործող ԿՀԲԸ-ի հիվանդանոցը տարեվերջին նվազեցրեց մահճակալների թիվը՝ հասցնելով 50-ի¹⁵:

«Մի բաժակ թեյ» բարեգործական թեյարաններ

Իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի նախաձեռնությամբ 1914 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում՝ Գանովսկի և Գալովինսկի փողոցներում բացվեցին «Մի բաժակ թեյ» («Чашка чая») անվանումով բարեգործական թեյարաններ, որոնք կարճ ժամանակում ձեռք բերեցին մեծ ժողովրդականություն¹⁶: Սկզբնական շրջանում Գանովսկու թեյարանի եկամուտը կազմում էր ամսական 10.000 ռուբլի, որի մի մասը տրամադրվում էր ԿՀԲԸ-ի «Հայկական հիվանդանոցի» ծախսերը հոգալու համար: Հետագայում ամբողջ գումարն ուղղվեց զաղթականության կարիքները հոգալուն: Առաջին բացված թեյարանի ամսական եկամուտը 1917 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմում էր 29.468 ռ. 97 կ.¹⁷: Բարեգործական թեյարաններ բացվեցին նաև Պյատիգորսկում, Կիսլովոդսկում, Վլադիկավկազում, Բաթումում և այլուր¹⁸:

«Մի բաժակ թեյ» («Чашка чая»), Թիֆլիս

Իշխանուհի Մ. Թումանյանը կազմակերպեց նաև հանգանակության օրեր: Օրինակ՝ 1915 թ. հունվարի 28-ին ՀԿԿ-ի աջակցությամբ կազմակերպվում է «գթության և ողորմածության» օր: Տարբեր տարիքի և սեռի

¹³ Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914-1917 гг. 2020, 869.

¹⁴ Քաղաքների միության ջանքերով 1915–1917 թթ. ընթացքում ստեղծվեցին 32.000 մահճակալով նոր հոսպիտալներ (լազարեթներ), ինչպես նաև 5 սանիտարական քարավաններ, որոնք ուղարկվում էին Թուրքիայի խորքերը: Նշենք, որ այդ տարիների ընթացքում զինվորներին ու փախստականներին սննդով ապահովելու համար ծախսվել է 120.000.000 ռ. (Ալեքսանդր Խատիսյան 2023, 262):

¹⁵ Տեղեկագիր 1916, 17:

¹⁶ Տեղեկագիր Նորին Վեհափառության Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ V-ի բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտէի 1915, 9, տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 40-41, Թումանյան 2003, 283, Հարությունյան 2005, 100:

¹⁷ Отчет о деятельности... 1917, 41:

¹⁸ Տեղեկագիր 1916, 31, 41:

բազմաթիվ մարդիկ թիթեղյա տուփերով շրջում էին Թիֆլիսի փողոցներով և, «Փախստական կինը՝ երեխային գրկած» նկարը բաժանելով, հանգանակություն հավաքում¹⁹:

ԿՀԲԸ-ի կրթամշակութային գործունեությունը

ԿՀԲԸ-ն և ՀԿԿ-ն մեծ աշխատանք տարան փախստական-գաղթականների և հատկապես որբերի շրջանում կրթական գործի կազմակերպման ոլորտում: 1914 թ. սկզբին ԿՀԲԸ-ն հիմնել էր 111 դպրոց: Դրանց անխափան աշխատանքը կազմակերպելու համար Ընկերությունը ծախսեց 20.589 ռ. 26 կ.²⁰: 1915/1916 ուստարում դպրոցների թիվը հասավ 125-ի, իսկ ֆինանսավորման չափը՝ 30.050 ռ.²¹: 1915 թ. ընթացքում ԿՀԲԸ-ի և ՀԿԿ-ի ջանքերով Արևմտյան Հայաստանից գաղթած երեխաների համար բացվեց ևս 32 դպրոց, որտեղ դասավանդում էին հիմնականում արևմտահայ ուսուցիչներ (թվով՝ 62)²²:

1916/1917 ուստարվանից արդեն գործում էր 147 դպրոց (11.130 աշակերտ և 255 ուսուցիչ): Ֆինանսավորման հոգսն իր վրա էր վերցրել թագավորի դստեր հովանավորությամբ գործող «Մեծ Իշխանուհի Տատյանա Նիկոլանայի կոմիտեն»²³: Կոմիտեն, որը լուծեց գաղթականական դպրոցների ուսուցիչների վարձատրության հարցը, զբաղվում էր կորած երեխաներին որոնելու, ինչպես նաև ապաստարաններում գտնվող որբերին լուսանկարելու աշխատանքներով:

Բարեգործական ճաշարանը

Պատերազմի սկսվելուց հետո ԿՀԲԸ-ի մասնաշենքում շարունակում էր իր աշխատանքը բարեգործական ճաշարանը, որից օգտվում էին Թիֆլիսի դպրոցներում սովորող չքավոր աշակերտները: Ճաշարանը, անցած տարիների պես, գործեց ողջ տարին, բացառությամբ ամառային արձակուրդների: Ճաշող աշակերտները բաժանվել էին երկու կարգի՝ ա) անվճար և բ) վճարով ճաշողներ:

Բարեգործական ճաշարանը

¹⁹ Տեղեկագիր 1919, 24-25:

²⁰ Տեղեկագիր 1915, 5:

²¹ ԿՀԲԸ-ի նպաստով պահվող դպրոցների ցուցակը 1915/16 թթ. ուսումնական տարում, տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 4-14:

²² Տեղեկագիր 1915, 7:

²³ 1916/17 ուսումնական տարում գործող դպրոցների ցանկը տե՛ս Տեղեկագիր գործունեության Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության կից Պատերազմից վնասուածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտեի եւ պետական միջոցներով կովկասեան ճակատի փախստականների պարենաւորման բաժանման 1917, 20, 22-29, Տեղեկագիր 1919, 35:

1915 թ. ընթացքում ճաշարանից օգտվել է 326 մարդ (204-ը՝ անվճար, 122-ը՝ վճարովի): Տարվա ընթացքում տրվել է 60.953 ճաշ և ծախսվել է 9.789 ռ. 30 կ.²⁴:

Գրադարան-ընթերցարանը

Չնայած պատերազմի հարուցած դժվարություններին՝ ԿՀԲԸ-ի՝ Թիֆլիսում գտնվող կենտրոնական գրադարան-ընթերցարանը շարունակեց իր գործունեությունը: 1915 թ. դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ գրադարանն ուներ

Ընթերցարանի դահլիճը

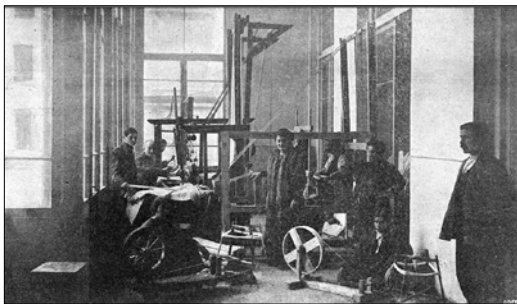

Գրադարանի գլխավոր սենյակը

17.716 կտոր գիրք (14.251 ռ. 74 կ. ընդհանուր արժեքով), որոնցից 10.016-ը՝ ռուսերեն, 6.000-ը՝ հայերեն, իսկ 1.700-ը՝ ֆրանսերեն²⁵: 1915 թ. ընթացքում գրադարանից օգտվում էր 40.000 մարդ²⁶:

Արհեստանոցներ

Գաղթականության տարրական կենսապայմաններն ապահովելու լավագույն միջոցը նրանց աշխատանքով ապահովելն էր: Սակայն նորեկների մեջ աշխատունակ անձանց թիվը խիստ փոքր էր (տղամարդկանց մեծ մասը ծեր էին ու երեխա, կային նաև վիրավորներ: Ուստի ԿՀԲԸ-ն որբանոցներին կից ստեղծեց արհեստանոցներ: Այդ կերպ Ընկերությունը որբերի համար ապագայում ապրուստի միջոց վաստակելու հնարավորություն էր ընձեռում:

Գաղթականների ջուլիականոց (Թիֆլիս)

1915 թ. Թիֆլիսում իշխանուհի Մ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ, արհեստագործական ուսումնարանի տնօրեն Հ.Ա. Ակունյանի հետ համատեղ, գաղթա-

²⁴ Տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 16-17:

²⁵ Համբաւաբեր 1915, N 1, 1 դեկտեմբերի, 32:

²⁶ Տե՛ս Տեղեկագիր 1916, 15:

կանների համար բացվեց կազմարարական-գծային-ծրարային արհեստանոց: Աշխատանքը բարդ չէր, և արհեստանոցում կարող էին աշխատել ինչպես կանայք, այնպես էլ՝ երեխաները: Բացումից մեկ ամիս անց այստեղ աշխատում էր 7-30 տարեկան 21 մարդ²⁷: Այնուհետև բացվեցին կարուձևի, ջուլիակագործության և կոշկակարության արհեստանոցներ (կոշկակարանոցը բացվեց Ա. Մելիք-Ազարյանցի* տանը)²⁸:

Միայն Թիֆլիսում Մ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ և անձնական վերահսկողությամբ գործում էր 6 արհեստանոց²⁹: Արհեստանոցներին պատվերներով աջակցում էր «Քաղաքների միությունը»: Վերջինս գաղթականներին մեծ քանակությամբ հագուստ էր ուղարկում³⁰: 1916 թ. ԿՀԲԸ-ի նախաձեռնությամբ կարուձևի արհեստանոցներ բացվեցին նաև Քարվանսարայում, Դիլիջանում, Ղարաքիլիսայում, Երևանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Նոր Բայազետում և Իգդիրում³¹:

Թիֆլիսում, Դիլիջանում, Ալեքսանդրապոլում, Ախալքալաքում և Ելիզավետպոլի գավառներում գործող արհեստանոցներում աշխատում էին ավելի քան 800 գաղթականներ և որբեր³²: Ջուգահեռաբար՝ գյուղատնտեսությամբ և մեղվապահությամբ զբաղվելու համար նրանց տրամադրվել էր 24 դեսյատին հող, որից 11-ը՝ Դիլիջանում, 10-ը՝ Ալաշկերտում և 3-ը՝ Ախալքալաքում:

ԿՀԲԸ-ն իր մասնաճյուղերում ստեղծել էր նաև աշխատանքի ընդունման գործակալություններ: 1915 թ. հունվարի 15-ի դրությամբ աշխատանք էր ստացել 500 գաղթական (1 ռ. 40 կ. օրավարձով)³³: Դա զգալիորեն թեթևացնում էր Բարեգործականի հոգսը, քանի որ նշված գումարը բավական էր 5-6-հոգանոց ընտանիքը կերակրելու համար: Փորձը ցույց էր տալիս, որ օգնության այս մեթոդն ամենաարդյունավետն էր: Փախստականների մասին 1915 թ. օգոստոսի 30-ի օրենքով հայ փախստականները կարգավիճակ ստացան, որը նրանց հնարավորություն տվեց օգտվելու կառավարության հատկացրած դրամական միջոցներից³⁴:

²⁷ Տեղեկագիր 1915, 12, Համբաւաբեր 1915, N 1, 1 դեկտեմբերի, 31, Թումանյան 2003, 311-316:

* **Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանց** (1847-1923) – հայ բարերար և գործարար: Եղել է ԿՀԲԸ-ի պատվավոր անդամ, Ներսիսյան ճեմարանի պատվավոր հոգաբարձուներից մեկը: Բաքվում ունեցել է նավթահանքեր, ինչպես նաև պղնձի հանքավայրեր ու քարե ջրաղացներ: Թիֆլիսի առաջին եկամտաբեր տունը կառուցվել է 1912-1915 թթ., որը պատկանում էր Ա. Մելիք-Ազարյանցին:

²⁸ Համբաւաբեր 1915, N 1, 1 դեկտեմբերի, 30:

²⁹ Տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 35:

³⁰ Թումանյան 2003, 317:

³¹ Համբաւաբեր 1916, N 2, 3 յունուարի, 49:

³² Արհեստանոցների ցանկը տե՛ս Отчет о деятельности... 1917, 35:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 378, թ. 58-շրջ:

³⁴ Յարութիւնեանց 1915, 12-14:

ԿՀԲԸ-ն «Համբաւաբերի» էջերում հրապարակեց նաև ապաստարանների երեխաների անվանական ցուցակները: ՀԿԿ-ն, 1917 թ. սկզբից զբաղվելով մասնավորապես որբախնամ գործունեությամբ, մեծ ուշադրություն էր դարձնում որբանոցների շենքային պայմաններին, սննդի, մաքրության և դպրոցական դաստիարակչական խնդիրներին: Որբանոցների համար հիմնել էր մթերանոց-պահեստներ՝ նրանց հագուստով, կոշիկներով և սննդով ապահովելու համար:

Եզրակացություններ

1914 թ. նոյեմբեր – 1915 թ. առաջին ամիսներին ԿՀԲԸ-ն և նրան կից գործող ՀԿԿ-ն վերակառուցվեցին ռազմաքաղաքական խնդիրներին համապատասխան: Հաշված ամիսների ընթացքում այդ կառույցները կատարեցին պատերազմից տուժած մոտ 100.000 փախստականի ընդունման, տեղավորման, պարենավորման և բուժապասարկման աշխատանքներ, ինչպես նաև կազմակերպեցին հայ որբերի փրկության, նրանց խնամքի և կրթության գործը: ԿՀԲԸ-ի ենթակայության բոլոր կառույցները, չնայած պատերազմական իրադրությանը, շարունակեցին իրենց բնականոն գործունեությունը:

Հետագայում, երբ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն ազատագրվեց, ԿՀԲԸ-ն քայլեր ձեռնարկեց փախստականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու և ավերված տներն ու տնտեսությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

Գրականություն

- Ադամյան Ն.Ս. 2020, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության պատմությունից (1881 թ. – 1914 թ. սեպտեմբեր), Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, N 2, էջ 97-112:
- Ալեքսանդր Խատիսյան 2023, Անտիպ գործեր, նամակներ, նյութեր և փաստաթղթեր, աշխատասիրությամբ՝ Վլադիմիր Հարությունյանի, Երևան, հեղ. հրատ., 752 էջ:
- Բեիբուլյան Ս. 1967, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը (համառոտ տեղեկանք), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, N 1, էջ 228-232:
- Դանիելյան Է.Գ. 2017, Եղեռնից փրկված հայ փախստականները Անդրկովկասում 1914-1922 թթ. (շարժը, կացությունը, թվակազմը), Երևան, «Մեկնարկ», 240 էջ:
- Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերության Կովկասում 1881-1911, 1911, կազմող՝ Լեօ, Թիֆլիս, տպարան Մն. Մարտիրոսեանցի, 360 էջ:
- Թումանյան Մ. 2003, Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, կազմ., առաջ. և ծանոթ. Ա. Բախչինյանը, Երևան, ԳԱԹ հրատ., 416 էջ:
- Լեօ 1891, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության տասնամեակը, Տարագ, Թիֆլիս, N 48, էջ 706-717:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 108, թթ. 57-58 և շրջ., 62 և շրջ., գ. 132, թ. 42-43, գ. 378, թ. 58 շրջ:
- Հարությունյան Ա. 2005, Երևելի տիկնանց դարը: Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, «Հոգևոր Հայաստան», 160 էջ:
- Յարութիւնեանց Ս. 1915, Օրէնք փախստականների մասին (30 օգոստոսի 1915 թ.), Համբաւաբեր, Թիֆլիս, N 1, 1 դեկտեմբերի, էջ 12-14:
- Համբաւաբեր 1915, Թիֆլիս, N 1, 1 դեկտեմբերի:

Համբաւաբեր 1916, Թիֆլիս, N 2, 3 յունուարի:

Համբաւաբեր 1916, Թիֆլիս, N 4, 17 յունուարի:

Հորիզոն 1914, Թիֆլիս, N 204, 17 սեպտեմբերի:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Առաջին աշխարհամարտին և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին (1914–1920) 2018, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ.՝ Ամատունի Վիրաբյան, կազմ.՝ Գ. Ավագյան, Ս. Էջմիածնի հրատ., հ. Ա (1914–1917), 672 էջ + 8 ներդիր:

Մնայուն Յուշարձան Կով. Հայոց Բարեգ. Ընկ. XXX-ամեակի 1911, Տարագ, Թիֆլիս, N 12, 28 էջ:

Տեղեկագիր գործունէութեան Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան կից Պատերազմից վնասուածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտէի եւ պետական միջոցներով կովկասեան ճակատի փախստականների պարենատրման բաժանման: 1914 թուի օգոստոսից մինչեւ 1917 թ. յունուար ամիսը, Թիֆլիս, տպ. «Մամուլ», 1917, 119 էջ:

Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան 1914 թ. 1915, XXXIV, Թիֆլիս, տպարան «Մամուլ», 80 էջ:

Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան եւ նրան կից հիմնարկութիւնների 1917 եւ 1918 թ. 1919, XXXVII եւ XXXVIII տարիների, Թիֆլիս, տպարան «Աշխատատուր», 140 էջ:

Տեղեկագիր Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան 1915 թ. 1916, XXXV տարի, Թիֆլիս, տպարարան «Էպոխա», 116 էջ:

Տեղեկագիր Նորին Վեհափառութիւն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ V-ի բարձր հովանաւորութեան տակ գտնուող Հայկական կենտրոնական կոմիտէի: Սկսած 1914 թի Հոկտեմբերի 5-ից մինչեւ 1915 թի Յուլիսի 1-ը, Թիֆլիս, տպարան «Էպոխա», 1915, 21 էջ:

Альбом армян-беженцев 1917, Թիֆլիս, Հ.Կ. Կոմիտէի հրատ., տպ. Պրօգրէս, 62 с. (հողվածում տեղադրված նկարները վերցված են այս ալբոմից):

Благотворительные учреждения России 1912, С.–Петербург, типография императорского училища глухонемых, 257 с., 124 с.: ил.

Кавказский фронт Первой мировой войны. 1914–1917 гг. Сборник документов 2020, Отв. ред. А.Н. Артизов, сост. к.и.н. Б.Б. Давыдов, Н.Г. Захарова, к.и.н. И.В. Карпеев, С.А. Харитонов, к.и.н. О.В. Чистяков, Е.Е. Колоскова, к.и.н. М.Е. Малевинская, к.и.н. Д.Г. Мартиросян, Ю.В. Басенко, к.и.н. Г.Г. Авагян, к.и.н. С.С. Мирзоян. Москва, Фонд «Связь Эпох», 1168 с., 16 с. илл.

Отчет о деятельности Армянского Центрального Комитета и Отдела по снабжению продовольствием беженцев Кавказского фронта на Казенные средства при Армянском Благотворительном Обществе на Кавказе. С августа 1914 г. по январь 1917 г., Тифлис, типография «Мамуль», 1917, 119 с.

ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆԻՅ (1914 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – 1915 Թ. ՀՈՒՆԻՍ)

Նիւնետա Աղամյան

Ամփոփում

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելուն պես Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿԲԸ) և նրան կից գործող Հայկական կենտրոնա-

կան կոմիտեն (<ԿԿ) վերակառուցվում են ռազմաքաղաքական խնդիրներին համապատասխան: Ընկերությունն ընդլայնեց իր գործունեությունը՝ վիրավոր զինվորների համար հիմնելով հիվանդանոցներ, օգնելով պատերազմում հաշմվածներին ընտանիքներին, օժանդակելով փախստական-գաղթականներին:

1914-1915 թթ. ԿՀԲԸ-ի մասնաճյուղերը շարունակեցին իրենց գործունեությունը՝ անկախ պատերազմական իրավիճակից: ԿՀԲԸ-ն և ՀԿԿ-ն բացեցին որբանոցներ, դպրոցներ, աշխատանքի գործակալություններ և այլն: Ընկերության փոխնախագահ, իշխանուհի Մ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ, ՀԿԿ-ի ֆինանսական աջակցությամբ բացվեցին գաղթականական արհեստանոցներ, բարեգործական թեյարան՝ «Մի բաժակ թեյ», որն առաջինն էր տարածաշրջանում, որի ստացած հասույթը օգտագործվում էր Հայկական հիվանդանոցի կարիքները հոգալու և փախստական-գաղթականներին աջակցելու համար: ՀԿԿ-ի աջակցությամբ կազմակերպեց «գթության և ողորմածության» օր:

1914 թ. նոյեմբեր – 1915 թ. առաջին ամիսների ընթացքում ԿՀԲԸ-ն և ՀԿԿ-ն ընդունեցին պատերազմից տուժած մոտ 100.000 փախստականի՝ իրականացնելով նրանց տեղավորման, պարենավորման և բուժապասարկման աշխատանքները: Նրանք կազմակերպեցին նաև հայ որբերի փրկության, խնամքի և կրթության, իսկ հետագայում հայրենի բնակավայրեր վերադարձնելու, ավերված տներն ու տնտեսությունը վերականգնելու գործը:

Բանալի բռներ՝ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություն, Հայկական կենտրոնական կոմիտե, գաղթականներ, որբեր, արհեստանոցներ, Մարիամ Թումանյան, դպրոցներ:

ЭПИЗОДЫ ИЗ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАВКАЗСКОГО АРМЯНСКОГО БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА (СЕНТЯБРЬ 1914 – ИЮНЬ 1915 ГГ.)

Нинета Адамян

Резюме

После начала Первой мировой войны Кавказское армянское благотворительное общество (КАБО) и связанный с ним Армянский центральный комитет (АЦК), исходя из военно-политических соображений, были реорганизованы. КАБО расширило спектр своей деятельности, включив в него создание госпиталей для раненых солдат, помощь родственникам погибших, оказание поддержки беженцам-переселенцам.

В 1914-1915 гг. отделения КАБО продолжали свою деятельность независимо от военной ситуации. Силами КАБО и АЦК были созданы такие учреждения, как детские дома, школы, агентства по трудоустройству. При финансовой помощи АЦК и по инициативе вице-президента благотворительного общества княгини М. Туманян КАБО создало мастерские для беженцев и первую в регионе благотворительную чайную «Чашка чая». Вырученные средства были направлены на

поддержку армянской больницы и беженцев-иммигрантов. При поддержке АЦК был организован день «Благотворительности и милосердия».

В ноябре 1914 г. и в первые месяцы 1915 г. КАБО и АЦК оказали помощь примерно 100 тыс. военных беженцев, предоставив им кров, питание и медицинскую помощь. Помимо этого они занимались спасением, воспитанием и образованием армянских детей-сирот, оставшихся без опекунов. Обе организации оказывали материальное содействие в восстановлении разрушенных домов и хозяйств беженцев, занимались вопросом их репатриации в родные города.

Ключевые слова – Кавказское армянское благотворительное общество, Армянский центральный комитет, беженцы, сироты, мастерские, Мариам Туманян, школы.

EPISODES FROM THE ACTIVITIES OF THE CAUCASIAN ARMENIAN CHARITABLE SOCIETY (SEPTEMBER 1914 - JUNE 1915)

Nineta Adamyan

Abstract

Following the outbreak of World War I, the Caucasian Armenian Benevolent Society (CABO) and its associated Armenian Central Committee (ACC) were reorganized to align with military and political considerations. The organization broadened its range of activities, including the establishment of hospitals for wounded soldiers, assistance for the loved ones of war victims, and support for refugee settlers.

In 1914-1915, CABO branches carried on with their activities regardless of the war situation. Institutions like orphanages, schools, and employment agencies were established by CABO and ACC. With the financial aid of the ACC and the initiative of Princess M. Tumanyan, Vice-President of the Charitable Society, CABO created workshops for refugees and the first charitable tea house "Cup of Tea" in the region. The funds generated were employed to support the Armenian Hospital and immigrant refugees.

A "Charity and Charity" day was also organized with the support of the ACC. In November 1914 and the initial months of 1915, CABO and the ACC offered aid to around 100,000 war refugees by providing shelter, sustenance, and medical treatment. They additionally managed the rescue, upkeep, and education of Armenian orphaned children who were left without guardians. Furthermore, they helped to reconstruct the destroyed homes and households of the refugees, repatriating them to their hometowns.

Key words – Caucasian Armenian Benevolent Society, Armenian Central Committee, refugees, orphans, workshops, Mariam Tumanyan, schools.